

А.А. Сембинова¹ , Т.Т. Абылов ^{1*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: t.abyllov@abaiuniversity.edu.kz

ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТТЕГІ ДІН ҰСТАНУШЫ ЖАСТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТЕНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының діни кеңістігіндегі тенденциялардың дінді ұстанушы жастардың әлеуметтенуіне тигізетін әсері және оның әрі қарай дамуындағы мәселелер тізбегі анықталды. Атап айтқанда, елдегі діни саясатты реттеуші заңнамалар әлеуметтанулық контекстте қарастырылып, заң нормалары арқылы қалыптасқан идеология мен жастардың рухани образы арасындағы байланыстар әлеуметтік процестердің құрамдас бөлігі ретінде пайымдалды. Зерттеу барысында Қазақстандағы діни саясаттың эволюциясы, діни радикализация процестері және жастардың діни тәжірибелерінің әлеуметтік әсерлері талданады. Сондай-ақ, бүгінгі діни құндылықтарды ұстанушы жастардың әлеуметтенуіндегі проблемалар Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің алғашқы екі онжылдығындағы діни алаңдағы ахуалдың нәтижесі тұрғысынан талданды. Аталған уақыт аралығында жастардың діни ұстанымының әркелкіленуін арнайы сыныптап, сипаттама берілді. Бұл олардағы әлеуметтену процесінің нәтижесінен баяу жүріп жатқандығын, жастардың маргинализациялануға ұшырауын анықтауға көмектесті. Сонымен қатар, әлеуметтену процестерінің негізгі арналары айқындалып, олардың болашақ даму траекториясын айқындау бойынша қадамдар белгіленді және мемлекет пен қоғамға төнетін ықтимал қауіп-қатерлер болжанды. Авторлар діндар жастардың әлеуметтік интеграциясын жеңілдету үшін мемлекеттік және жеке сектордың бірлескен іс-қимылдарын ұсынады. Нәтижесінде, діни құндылықтар мен зайырлы нормалар арасындағы тепе-теңдікті сақтау қоғамдық үйлесімділік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады деген қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: жастар, діндарлық, әлеуметтену, зайырлылық, радикалдану, маргиналдану

A.A. Sembinova¹, T.T. Abylov¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

ISSUES OF SOCIALIZATION OF YOUTH PRACTICING RELIGION IN A SECULAR STATE: THE CASE OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article reveals the influence of trends in the religious space of the Republic of Kazakhstan on the socialization of young people-consumers of religion and the sequence of problems of its further development. In particular, the legislation regulating religious policy in the country was considered in a sociological context, and the connections between ideology and the spiritual image of young people, formed by legal norms, were considered as an integral part of social processes. The study analyzes the evolution of religious policy in Kazakhstan, the processes of religious radicalization and the social consequences of religious practices among young people. The problems of socialization of young people consuming today's religious values were also analyzed from the point of view of the results of the situation on the religious platform in the first two decades of independence of the Republic of Kazakhstan. During this period, a special classification

and description of the differences in the religious affiliation of young people was given. This helped to identify why the socialization process in them is slow, and where young people are marginalized. In addition, the main channels of socialization processes were identified, steps were outlined to determine the trajectory of their future development, and potential threats to the state and society were predicted.

The authors propose joint actions by the public and private sectors to facilitate the social integration of religious youth. As a result, it is concluded that maintaining a balance between religious values and secular norms plays an important role in ensuring social harmony and stability.

Keywords: youth, religiosity, socialization, secularism, radicalization, marginalization

А.А. Сембинова¹, Т.Т. Абылов¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ, ИСПОВЕДУЮЩЕЙ РЕЛИГИЮ, В СВЕТСКОМ ГОСУДАРСТВЕ: НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье выявлено влияние тенденций в религиозном пространстве Республики Казахстан на социализацию религиозно-ориентированной молодежи и последовательность проблем ее дальнейшего развития. В частности, законодательство, регулирующее религиозную политику в стране, рассматривалось в социологическом контексте, а связи между идеологией и духовным образом молодежи, сформированные нормами права, рассматривались как составная часть социальных процессов. В ходе исследования анализируется эволюция религиозной политики в Казахстане, процессы религиозной радикализации и социальные последствия религиозных практик молодежи. Также были проанализированы проблемы социализации молодежи, потребляющей сегодняшние религиозные ценности, с точки зрения результатов ситуации на религиозной площадке в первые два десятилетия независимости Республики Казахстан. В течение указанного периода была дана специальная классификация и описание различий в религиозной принадлежности молодежи. Это помогло выявить, почему процесс социализации в них идет медленно, и где молодые люди оказываются маргинализированными. Кроме того, были определены основные каналы процессов социализации, намечены шаги по определению траектории их будущего развития и спрогнозированы потенциальные угрозы для государства и общества. Авторы предлагают совместные действия государственного и частного секторов для облегчения социальной интеграции религиозной молодежи. В результате делается вывод, что поддержание баланса между религиозными ценностями и светскими нормами играет важную роль в обеспечении общественной гармонии и стабильности.

Ключевые слова: молодежь, религиозность, социализация, светское, радикализация, маргинализация

КІРІСПЕ

Соңғы жылдары Қазақстан қоғамында діндар жастардың артуы байқалады. Мұны елдегі діни сананың жандануымен, жаһандану ықпалымен және әлеуметтік институттардың (отбасы, білім беру, БАҚ) трансформациясымен байланыстыруға болады. Зерттеулерде жастардың дінге бет бұруы көбінесе өзін-өзі тануға ұмтылыс, рухани қажеттілікті өтеу және әлеуметтік әділетсіздікке жауап іздеу сияқты себептермен түсіндіріледі. Дегенмен, жастар арасында радикалдану, әлеуметтік оқшаулану немесе діни фанатизм сияқты теріс діншілдіктің қаупі де жоқ емес. Осыған орай, діни әлеуметтену процесінде жастардың қандай құндылықтарды меңгеретіні және оларды қоғаммен үйлестіре алуы негізгі мәселе ретінде қаралады.

Қазіргі жаһандану тұсында діни құндылықтарды өмірлік ұстанымына айналдырған жастардың әлеуметтенуі өзекті тақырыпқа айналууда. Себебі дәстүрлі діни құндылықтар мен қазіргі әлеуметтік нормалардың арасында тұрып, қоғамға интеграциялану мәселелері өзіндік ерекшеліктер мен бірегейлікке ие қатынастардың жүйесін құрап отыр. Бұл дегеніміз, дін мен қазіргі әлеуметтік нормалардың арасында алшақтық бар ма және ол болса, оның көлемі қандай және зерттеуші мәселеге қай қырынан келуі керек деген сауалдарға жауап іздеуге мәжбүрлейді. Өйткені, бұл процестің кедергілерсіз сәтті жүзеге асуын немесе бірегейлік мәселелерінің әрі қарайғы даму барысында тұйыққа тірелу мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Сондықтан, дін қағидаларын өмір-тіршілігінің мәніне айналдырған жастардың қазіргі қоғамдағы әлеуметтенуін және олардың қандай қарсылықтарға, сәйкессіздіктерге кезігетіндігін қарастыру, ол туралы қажетті білім өндіруді талап етеді.

Зерттеу жұмысының өзектілігіне және көтеретін проблемасына қарай ой тұжырымдайтын болсақ, Қазақстандағы көпэтносты және көпконфессиялы қоғамда жастардың діни сенімдері мен зайырлы нормалар арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізуі күрделі мәселеге айналып отыр. Ал діни сенімдері үшін шеттетілген жастар радикалды идеологияларға бейім болуы мүмкін.

Сонымен бірге, дін принциптерін тәжірибе жүзінде тұтынатын жастар кезігетін қиыншылықтар мен оларды шешудің ықтимал жолдарын зерделеу мақаланың мақсатына айналды. Сондай-ақ, зерттеу мақсаты Қазақстан қоғамындағы дінді белсенді тұтынушы жастардың әлеуметтену ерекшеліктерін анықтау, олардың діни тәжірибесі мен зайырлы ортаға интеграциясы барысында кездесетін қиындықтарды зерделеу, сондай-ақ жастардың әлеуметтік үйлесімділікке жету жолдарын айқындауды көздейді.

Зерттеудің гипотезасы егер дін ұстанушы жастардың әлеуметтену процесінде діни құндылықтар мен зайырлы нормалар арасында тепе-теңдік орнатылса және мемлекет пен қоғам тарапынан қолдау көрсетілсе, онда олардың әлеуметтік интеграциясы тиімді жүріп, радикалдану мен маргиналдану деңгейі төмендейді.

Қазақстандағы діни құндылықтарды ұстанушы жастардың әлеуметтену ерекшеліктерін зерттеуде келесі аспектілерге мән беру керек:

Аймақтық фокус: Қазақстандағы нақты әлеуметтік-мәдени контексті ескере отырып, жастардың діни тәжірибесі мен зайырлы қоғамдағы орнына назар аудару;

Интеграциялық тәсіл: Діни және зайырлы құндылықтар арасындағы тепе-теңдікті орнату арқылы жастардың қоғамға сәтті бейімделу жолдарын ұсыну;

Практикалық ұсыныстар: Жастардың әлеуметтену процесін жақсарту үшін мемлекет пен қоғам тарапынан қандай қолдау қажет екенін нақтылау.

Жастардың әлеуметтенуі – жастардың нормалар мен құндылықтар, дәстүрлер мен мәдени үлгілерді игеру арқылы қоғамға интеграциялануын айтуға болады. Ғылыми әдебиеттерде әлеуметтену әлеуметтік тәжірибенің бір буыннан келесісіне өтіп отыратын маңызды тетігі ретінде қарастырылады [1, 35 б.].

Заманауи зерттеулер жастардың әлеуметтенуі жаһандану, цифрландыру және дәстүрлі құндылықтардың трансформациясы жағдайында өтетіндігін атап өтеді. Діни құндылықтар жастардың дүниетанымын қалыптастыруда жетекші орынды иеленеді. П. Бергер и Т. Лукман секілді авторлар дін моральдық және этикалық бағдарларды қалыптастыра отырып, әлеуметтену институты ретінде қатысатындығын тілге тиек етеді. Дегенмен секуляризация және плюрализм жағдайында діни ұстанымдағы жастар дәстүр мен заманауи құндылықтардың арасын таңдау мәселесімен бетпе-бет келеді [2, 73 б.]. П.Бергер және Т.Лукман моральдық және этикалық бағдарларды қалыптастырушы факторлар ретіндегі діннің рөлін қарастырса, бұл зерттеу жұмысында дін қоғам мен мемлекет тарапынан шектелгенде оның радикалдануға, әлеуметтік оқшаулану үрдістеріне тигізетін үлесі тұжырымдалады. Дін біртұтас адам өмір-тіршілігінің барлық кезеңін қамтитын, оның дүниетануына толық жауаптар ұсынатын кешен болғандықтан жастар оның аясында оқшауланған, қоғамнан бөлектенген күйде де өздерін жүзеге асыра алатындығы

қарастырылады. Әрине, келешекте мұндай тенденция мемлекет үшін қауіпті әрі қоғамның бөлшектенуіне әкелетін себеп айналуы мүмкін.

Қазіргі уақыттағы зерттеушілер Ю.А. Зубок, В.И. Чупров, К.Уильямс жастардың әлеуметтенуі кезінде кезігетін бірнеше мәселелерді атап көрсетеді. Олар жастардың бір бөлігі тұлғалық дағдарыс жағдайында қоғамнан шет қалып, әлеуметтік оқшаулануға душар болатындығын түсіндіреді [3, 13 б.]. Авторлар жалпы жастарды әлеуметтік топ ретінде қарастырғандықтан, жалпы анықтама беруге тырысады. Дегенмен, өмір ұстынын діни сенімге негіздеп құрған жастардың тұлғалық дағдарысқа түсу ықтималдылығы төмен, оған қарсы діни сенім иммунитеті әлдеқайда күшті психологиялық жүйе құрайтындығын автор ескермейді. Сондай-ақ, М.Кастельс виртуальды орта әлеуметтенудің жаңа кеңістігіне айналғанымен, ол әлеуметтік байланыс пен «клиптік сананың» (clip – фрагмент. *авт.*) деформациялану тәуекелін тудыратындығын баяндаған [4, 324 б.].

Қазақстандық авторлардың зерттеулерінде жастар діндарлығы, діндарлықтың динамикасы, діни институттардың жастарға әсері, жеке және ұжымдық бірегейлікті қалыптастырудағы діннің рөлі сынды түрлі әлеуметтену аспектілері қарастырылған. Алайда діндар жастардың зайырлы мемлекеттегі әлеуметтену мәселелері жайлы зерттеулер жеткіліксіз. Сондықтан біздің зерттеуімізде жаһандану жағдайындағы қазақстандық жастардың әлеуметтенуі мен діни сенімінің трансформациясын жүйелі түрде қарастыра отырып, алдыңғы зерттеулерде жеткілікті қарастырылмаған осы мәселеге қатысты зерттеулерді толықтырады.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕРІ

Мақалада жастардың діни құндылықтар контекстіндегі әлеуметтену мәселесін жан-жақты зерттеу үшін контент-талдау (мазмұндық талдау) және салыстырмалы-тарихи әдіс, классификациялау мен типологиялау, теориялық талдау әдістері қолданылды. Атап айтқанда, Қазақстандағы діни саясатты реттейтін заңнамалар әлеуметтанулық контекстте талданады. Заңдық нормалардың идеология мен жастардың рухани бейнесінің қалыптасуына әсері және бұл үрдістердің қоғамдағы әлеуметтік өзгерістермен байланысы қарастырылады.

Сондай-ақ, 2009 және 2021 жылдардағы халық санағының нәтижелері секілді социологиялық зерттеулердің деректері пайдалану жастар арасындағы діндарлық динамикасы мен оның әлеуметтену процесіне әсерін түсінуге мүмкіндік берді.

Салыстырмалы-тарихи әдісті қолдана отырып, Қазақстанның тәуелсіздік алғаннан кейінгі екі онжылдық ішіндегі діни саясатындағы өзгерістер талданды. Бұл мемлекеттің діни саланы реттеу тәсілдерінің эволюциясын және оның жастарға әсері туралы түсінік қалыптастырды. Сонымен қатар, Қазақстандағы діни радикализмнің даму кезеңдері қарастырылады, бұл жастардың діни әлеуметтенуіне байланысты қиындықтар мен қауіптерді түсінуге көмектеседі.

Зерттеу жұмысында классификация және типологиялау әдістерінің кең спектрі қолданылды. Мәселен, діни құндылықтарды тұтынатын жастар бірнеше топтарға бөліп көрсетілді: радикалдар, орташа салафиттер, дәстүршілдер, модернистер және мәдени мұсылмандар. Бұл әр топтың әлеуметтену ерекшеліктерін және олардың жиі кездесетін мәселелерін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жастардың әлеуметтенуінің негізгі арналары: мемлекеттік және жеке секторларға жіктелді. Бұл әртүрлі институттардың жастардың қоғамға интеграциялануына қалай әсер ететінін түсінуге көмектеседі.

Мазмұндық талдау арқылы әртүрлі дереккөздерден алынған мәліметтер (мысалы, Forum 18 сияқты халықаралық ұйымдардың есептері мен қазақстандық ғалымдардың зерттеулері) зерделенді. Сондай-ақ, сарапшылардың пікірлері мен пікірталастары талданды.

Мақалада Қазақстандағы діни саланы реттейтін негізгі заңнамаларды зерделеуде (мысалы, 1992 және 2011 жылдардағы заңдар) нормативтік-құқықтық әдістер қолданылды. Сол арқылы заңдардың жастардың діни тәжірибесіне және олардың әлеуметтенуіне қалай

әсер ететіні қарастырылды. Конституциялық нормаларға, сенім бостандығын қамтамасыз ететін ережелерге ерекше назар аударылды және олардың жастардың қоғамға интеграциялануына әсері талданды.

Мақалада эмпирикалық зерттеулердің деректері, мысалы, сауалнамалар мен статистикалық мәліметтер пайдаланылды. Мысалы, діни рәсімдерді орындайтын жастардың саны және олардың әлеуметтік үрдістерге әсері туралы деректер келтірілді. Сонымен қатар, тәжірибеден алынған нақты мысалдар алынды. Мысалы, жастардың радикалдануы мен мемлекеттің бұл құбылыспен күрес шаралары қарастырылып өтті.

Әртүрлі ғылыми әдістер мен әдіснамалық тәсілдерді қолдану діни құндылықтар контекстіндегі жастардың әлеуметтену мәселесін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Теориялық талдауды эмпирикалық деректермен және тәжірибелік ұсыныстармен үйлестіру мақаланы осы саладағы одан әрі зерттеулер үшін маңызды және пайдалы етеді. Мақалада еліміздегі діни кеңістіктегі оқиғалар әлеуметтанулық аспектіде зерделеніп, олардың детерминистік қырларына мән берілді. Мақала екінші деңгейлі деректерге иек артқандықтан жүйелеу әдісіне көбірек орын берілді. Сондай-ақ, зерттеу тақырыбына сәйкес материалдарға шолу жасалып, ой қорыту мен пайымдау арқылы белгілі бір көзқарас қалыптастыруға, білім өндіруге талпыныс жасалды.

ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Еліміз тәуелсіздік жылдарының алғашқы екі онжылдығында діни қатынастар саласында көптеген тәжірибелер жинақтап, әртүрлі деңгейдегі сынақтарды өткерді. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі Қазақстан қоғамында діни құндылықтарды сіңіру қарқынды жүріп, оны тұтынатын азаматтардың саны күн санап тұрақты ұлғайғандығы белгілі. Тоталитарлық қоғамдағы атеистік идеологиямен байланысты кедергілердің жойылуы және модернизация процестерімен қатар келген сенім еркіндігіне берілген кепілдік азаматтардың дінді рухани әлемінің бір бөлшегі ретінде қабылдау үрдісін күшейткені мәлім.

Қазақстан халқының дінге қатыстылығы бойынша статистикалық деректерге жүгініп көрдік. Бұл зерттеудің өзектілігімен қатар тақырыпқа дендеудің маңыздылығын арта түседі. Сонымен, 2009 және 2021 жылы жүргізілген халық санағында Қазақстан халқының діндарлығының пайыздық көрсеткіштері жария етілді (1-кесте). Салыстырмалы түрде алғанда, көрсетілген екі мерзім арасында атеистердің үлесі азайғандығын байқаймыз. 2009 жылы санаққа қатысушылардың 70,2% исламға қатыстылығын айтса, 2021 жылы бұл көрсеткіш 69,3% құраған. Дегенмен, халық санының өсуімен байланысты мұсылмандардың саныда артып отыр. 2009 жылы 16 млн халықтың 11,2 миллионы өзін мұсылман санаса [5, 45 б.], 2021 жылы бұл көрсеткіш 19 млн халық санынан 13,3 миллионға жеткен [6, 505 б.].

1 кесте – 2009 және 2021 жылғы санақ бойынша Қазақстан халқының дінге сену көрсеткіші

Статистикалық деректерге сәйкес, Қазақстанда халықтың басым көпшілігі өздерін мұсылман санайды. Сондықтан, зерттеу тақырыбын әрі қарай тарылта отырып, халықтың діни ерекшелігіне қарай көпшілікті құрап отырған жас мұсылмандардың діни тәжірибесін зерттеу объектісі ретінде қарастырамыз.

«Астана» халықаралық қаржы орталығының тапсырысы бойынша жүргізілген зерттеуге сәйкес, Қазақстанда дінді тәжірибе жүзінде ұстанушы 18-65 жас аралығындағы адамдардың үлесі 19,5% құрайды немесе шамамен 2 245 127 адам. Бұл ақпарат 2,5 млн қолданушы тіркелген Sajda қосымшасының ақпаратымен де сәйкес келгендіктен сенімділік туғызады [7, 10 б.]. Өкінішке орай, біздің қолымызда осы берілген мәліметтің ішінде жастардың үлесі көрсетілмеген. Бірақ Қазақстанда дінді тәжірибеде жүзеге асырушылардың басым бөлігі жастар екендігі белгілі. Сол себепті, дінді тәжірибеде жүзеге асырушы жастардың шамасы 13-14% деп болжауға болады. 2019 жылы кездейсоқ таңдалған 124 студенттен алынған сауалнама нәтижесіне сәйкес, 85% респонденттер адамға діннің қажет екендігін айтқан [8, 164 б.].

1992 жылы қабылданған ҚР «Діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктер туралы» заң Қазақстан қоғамындағы діни қатынастардың даму кезеңін айғақтаса, екіншіден, заң құжаты діни сенім қоғамдық өмірдің жаңа бір саласы ретінде қанат жаюына жағдай жасады. Ал 2011 жылы 11 қазандағы ҚР «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» қабылданған заңнама діни қатынастарда жаңа мәселелердің күн тәртібіне енгендігін, діни саясатты мемлекеттік реттеу тетіктерін жетілдіру қажеттілігін білдірді. Осылайша аталған заңнамалардың қабылдану мерзімдері мен мазмұнының өзінен елдегі діни қатынастардың дамуы бойынша әлеуметтік аспектілерді көруге болады.

Қазақстандағы дін саясаты дін құндылықтарын тұтынушы жастардың әлеуметтенуін анықтайтын, оған тікелей әсер етуші фактор болғандықтан, жоғарыдағы аталған заңнаманың мазмұнына сапалық талдау жүргізгенді жөн санаймыз. Сонымен, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін 1992 жылы қабылданған заң алдымен кеңестік зайырлы қоғамнан елдегі діни сенім бостандығын насихаттайтын ашықтық принципіне негізделді. Заңда халықаралық стандарттарға сәйкес негізгі діни құқық пен еркіндікті қамтамасыз етуге екпін берілген. Мемлекет пен діннің ажыратылғандығын, діни ұйымдарды тіркеуден өткізудегі минимальды шектеулер, діни қызметтер көрсетуге либеральды шешімдер ұсыну және тағы да басқа

еркіндіктер көзделген. 1992 жылғы заңнама діни әртүрлілік пен әркелкілікті, өзін-өзі таныту үшін ашық ортаны қамтамасыз етті.

Екіншіден, 2011 жылғы қабылданған заңнама діни қызметтер үшін қатал шарттар мен талаптарды ендірі. Заңнама негізінен діни экстремизм мен діни ұйымдарды мемлекеттік бақылау жүйесін ендіруімен ерекшеленеді. Атап айтқанда, діни ұйымдарды тіркеуден өткізудің күрделі талаптары енгізіліп, жұмыс істеп тұрғандарды қайта тіркеуден өткізу, шетелдік діни ұйымдар мен миссионерлікті шектеу, діни әдебиеттерді тарату мен діни білім алу ережесі нақтыланды, экстремистік идеологияның таралуына бағытталған тармақтар енгізілді. 2011 жылғы заңнама діни қызмет пен діни әдебиеттер шығару мен іс-шараларды ұйымдастыруға, діни білім алуға мемлекеттік бақылауды күшейтті [9, 4 б.].

Екі заңнаманың айырмашылығы, алған бағыты қоғамға, әсіресе дін принциптеріне иек артатын жастардың мінез-құлқына, жүріс-тұрысына әртүрлі әсер еткендігін болжай аламыз. Бірінші кезеңде, қоғамның діни санасы ешбір шектеулерсіз бейтарап күйде дамыды. Алайда, елге әртүрлі діни ағымдардың таралуына, белгілі бір топтардың радикалдануына әкелсе, екінші кезеңде, мемлекет реттеу функцияларын қосу арқылы бақылаушының рөлін күшейтті. Осы жерде, зер салатын маңызды мәселе, Қазақстандағы діни радикализация, дінмен байланыстырылатын террористік оқиғалардың дамуын Е.Қарин келесідей кезеңдерге бөліп көрсетеді:

1) «Қашқын террористер: 90 жылдардың басы мен 2000 жылдардың басы республика аумағында қашқын террористердің, яғни террористік іс-әрекеті және заңсыз әскери құрылымдарға қатысқаны үшін басқа мемлекеттің азаматтарының бізде елде жасырынуымен байланысты».

2) «Сырттан келіп арбау: 2000 жылдың басы мен ортасы Қазақстан азаматтарының іргелес елдердің де, алыс шетелдердің де аумақтарындағы террористік іс-әрекетке тартылу оқиғаларының жиілеуі байқалады».

3) Жергілікті жердегі терроризм актілері 2010 жылдардың аяғынан бастап 2012 жылға дейінгі кезеңді қамтиды [10]. Үшінші кезеңде Қазақстанның бірнеше өңірлерінде қоғамды дүр сілкіндірген террористік актілер орын алды. Кейінгі діни қоғамдастықтың әлеуметтену процестеріне салқыны тиген мемлекеттің қадағалау шараларын күшейтуі мен қоғамның жалпы дінге деген күмән мен күдігін арттырған сыни көзқарасын күшейтті.

Елдегі діни радикализация процестері мемлекеттік жоспарлау мен реттеу саясатына қатаңдату бойынша толықтырулар енгізген болса, дінге қатысты қоғамдық қатынастарда да өзгерістер байқалды. Атап айтқанда, жалпы діни құндылықтар мен ақпаратқа, көріністерге сенімсіздік, кей жағдайларда үрейлену секілді моральдық-психологиялық факторлар қосылып, қоғамның иммунитетін қалыптастыруға әкелді. Осы мәселе діни тәжірибеге айтарлықтай қысым, шектеу түріндегі әсерлерін тигізіп, оның субъектілерінің қоғамдық ортада әлеуметтенуіне орасан кедергілер жасады деп пайымдаймыз.

Біздің ойымызша, нақты діни радикализация, жоғарыда баяндағанымыздай, заңнамада шектеу шараларын күшейтіп, дінді тәжірибеде жүзеге асырушы жастардың әлеуметтену линияларының бұғатталуына әкелді. Елдердегі діни еркіндік пен бостандықты үнемі сырттан талдап отыратын «Fogun 18» халықаралық құқық қорғау ұйымы 2022 жыл бойынша Қазақстандағы діни еркіндік туралы баяндамасында дін еркіндігін жүзеге асыруға байланысты көптеген мәселелерді атап өтуі бекер емес [11].

Аталған кезеңде Қазақстандағы құзырлы органдар діни терроризм және дерадикализациялауда айтарлықтай тәжірибе жинақтады деп сенімді айтуға болады. Дегенмен, дінді тәжірибеде тұтынушы жастардың өсіп келе жатқан қалың пласты қолданыстағы ережелердің ескіргендігін, дамудың жаңа фазасына өту қажеттігін көрсетіп отыр. Өйткені әртүрлі шектеулер мен барьерлер дінді тәжірибеде жүзеге асырушы жастардың әлеуметтену процесінің тежеуіші ретінде орын ала бастағандығын байқаймыз. Сондай-ақ, ұзақ мерзімді шектеу келешекте маргиналданған топтың көлемінің ұлғаюымен байланысты мемлекет алдына жаңа ұлттық қауіпсіздік мәселелерін шығаруы мүмкін.

Зерттеулер көрсеткендей, діни құндылықтармен өмір сүретін жастар жиі екі стандарттылыққа кезігіп отырады. Біріншісі, олар өздерінің дінін сақтау қажеттілігі болса, екіншісі, қоғаммен ықпалдасудың маңыздылығы. Мәселен, көптеген жастар қоғамдық өмірге белсенді қатынаса отырып, діни дәстүрлерін берік сақтауға бейімделген. Алайда, дискриминация және стереотиптермен бетпе-бет келу олардың әлеуметтенуін қиындатуы мүмкін.

Жалпы әлеуметтену процесі тұлғаның әлеуметтік нормаларды, құндылықтарды және мінез-құлық үлгілерін меңгеруін қамтиды. Дінді ұстанушы жастардың әлеуметтенуінде дін олардың дүниетанымы мен жүріс-тұрыс үлгісін қалыптастыратын маңызды орынды иеленеді. Дін қоғаммен қарым-қатынаста және этикалық нормалар, отбасылық құндылықтар мен басқа мәдениет өкілдерімен байланыстың нақты шектерін белгілейді. Дегенмен, латентті түрде жүріп жатқан секуляризация процесі діннің басты әлеуметтік қондырмаларымен карама-қайшылыққа түсуі мүмкін.

Осы орайда, әлеуметтендірудің маңыздылығына қысқаша тоқталып, оған анықтама бере кеткен жөн. Ол үшін әлеуметтену туралы әлеуметтанушы ғалымдардың еңбектері мен жасаған тұжырымдарына шолу жасап көрдік. XIX ғасырдағы танымал француздық әлеуметтанушы **Эмиль Дюркгейм** әлеуметтенуді қоғамдық нормалар мен құндылықтарды жеке адамның қабылдау кезіндегі әлеуметтік келісім мен тұрақтылықты қамтамасыз ету процесі ретінде қарастырды. Сондай-ақ, білім беру мен әлеуметтік институттардың жеке тұлғаны қалыптастырудағы рөліне тоқталады [12, 34 б.]. **Талкотт Парсонс** әлеуметтенуді жеке тұлғаның мәдени үлгілерді игеру және қоғамның интеграцияланған мүшесі болу механизмі ретінде анықтады. Ол әлеуметтік нормаларды ұсынудағы отбасының, мектептің және басқа институттардың рөліне назар аударады. *Мид символдық интеракционизмнің өкілі ретінде әлеуметтенуді индивид басқа адамдардың рөлдерін қабылдауды үйренетін және қоғаммен өзара әрекеттесу арқылы өзінің «мен-концепциясын» қалыптастыратын процесс ретінде қарастырды* [13, 131 б.]. **Зигмунд Фрейд** әлеуметтенуді психоанализ призмасы арқылы қарастырып, тұлғаның қалыптасуындағы отбасының рөлін атап көрсетті. Ол әлеуметтену ішкі қайшылықтарды жеңумен және әлеуметтік нормаларды сіңірумен байланысты деп есептеді [14, 21 б.]. **Жан Пиаже** әлеуметтенуді когнитивті даму контекстінде зерттеп, жастардың қоршаған әлеммен өзара әрекеттесу және ойлаудың біртіндеп дамуы арқылы әлеуметтік нормалар мен ережелерді меңгеретінін атап көрсетті [15, 46 б.]. **Эрик Эриксон** әлеуметтенуді адамның өмір бойында жалғасатын процесс ретінде қарастырды. Ол психоәлеуметтік даму кезеңдерін анықтады және оның ойынша олардың әрқайсысында жеке адам қоғамға кірізуге байланысты белгілі бір мәселелерді шешеді [16, 123 б.]. **Пьер Бурдьё** индивидтің мінез-құлқын қалыптастыратын әлеуметтік бейімділіктердің жиынтығын сипаттайтын «габитус» ұғымын енгізді. Әлеуметтену, оның ойынша, мәдени капитал мен әлеуметтік тәжірибені ассимиляциялаумен байланысты болады [17, 123 б.].

Сонымен әлеуметтанушы ғалымдардың әлеуметтенуді процес ретінде ұғынып, индивидтің қоғамға интеграциясы, қоғамға кірігу арқылы нормалар мен ережелерді қабылдауын, оларды тұла бойынан өткере отырып, «мен концепциясын» қалыптастыру үрдісі деп ортақ пайымға тоқтайтындығын байқаймыз. Бізде аталған тұжырымға қосыламыз және әлеуметтену мемлекет пен қоғам үшін маңызды ұлттық бірегейлік пен ұйысудағы қажетті қадам деп санаймыз.

Адам өз алдына әлеуметтік жаратылыс болғаннан кейін, ол үнемі қоғамға ұмтылады, онымен байланысқа түседі. Қоғаммен үйлесе отырып, тіршілік құрады, өзін-өзі анықтайды, ішкі мүмкіндіктерін жүзеге асырады. Адамды қоғамнан аластау, шектеу, керісінше, ішкі қарсылықтарды туындатып, кейіннен ол іштегі реніш пен ашу ретінде сыртқа шығады, «жабық қоғамдастыққа» әкелетін маргинализация процесі белсенді жүреді. Діннің әлеуметтік рөліне маңыз берген әлеуметтанушы **Эмиль Дюркгейм** діннің әлеуметтік табиғатын көрсетіп, діндарлық ұжымдық жоралғылар мен әлеуметтік ықпалдасу арқылы

қалыптасады деп санайды. Ол «Дін – адамдарды ортақ моральдық тұтастыққа біріктіретін, қасиетті заттарға жататын сенім мен тәжірибенің бірегей жүйесі» - деп пайымдайды. Діннің әлеуметтік құбылысын индивидуальды тәжірибе тұрғысынан зерттеген американдық ғалым Уильям Джеймс болса «дін өзінің жалпы мағынасында – адамның өмірдегі маңызы бар нәрселерге реакциясы» деп діннің адам дүниетанымын қалыптастырудағы орнына мән береді [18, 23 б.]. Яғни, дін тұтас жүйе ретінде оның өмір сүру ортасы қоғам болса, ал табиғаты әлеуметтік болып шығады.

Қазақстандағы жастарды діни тәжірибелерді жүзеге асыруына қарай сапалық және сыртқы сипаттық қасиеттері бойынша бірнеше сыныптарға бөліп қарастыруға болады. Сыныптарға бөліп қарастыру әлеуметтену процестерін түсіну және олардың жүзеге асырылу бағытын егжей-тегжейлі қарастыруға, олардың мүддесі мен мұқтаждықтарын анықтауға көмектеседі. Еліміздегі жастардың дін құндылықтарын қолдану мен оны қабылдау ерекшеліктеріне орай оларды төрт топқа бөліп қарастыруға болады:

Біріншісі, радикалды ұстанымдағы тәкфиршілдер. Ислам мәтіндерін қатаң, сыңаржақ түсіндіруді ұсынады. Жиһад, зорлық-зомбылық және «исламдық емес» режимдерді құлату идеяларын қолдайды. Террористік топтармен байланыс құра біледі. Қазіргі қоғаммен кез-келген компрамиске келуден бас тартады.

Екіншісі, сәләфилер. Өздерін сәләфтардың (ерте кезеңдегі мұсылмандардың) ілімін ұстанамыз деп, исламдық дәстүрлі мазһабтарды (құқықтық мектептерді) мойындамайды. Музыканы «харам» (тыйым салынған) деп есептейді. Сопылық ілімді, ғасырлар бойы исламмен астасып кеткен қазақтың салт-дәстүрлерін (мысалы, келіндердің сәлем салуы, наурыз мерекесін тойлау және т.б.) қабылдамайды.

Үшіншісі, дәстүрлі діни тәжірибені ұстанушы дәстүршілдер. Ислам құқығының дәстүрлі мектебі ханафи мазхабына ерушілер. Қазақстанда ханафи мазхабының бағыты ресми мойындалған және ұлттық дәстүрмен бірге қарастырылады. Сәләфилерді дәстүрді жоққа шығарғаны үшін жиі сынға алады. Дінге қалыпты, консервативті көзқарасты қолдайды.

Төртінші, модернистер. Дінді өздерін ерекшелеу немесе сән үшін ұстанады. Исламды қазіргі жағдайға бейімдеуге тырысады. Қазіргі заман контекстінде ислам мәтіндерін қайта қарауды қолдайды. Көбінесе гендерлік теңдік, адам құқықтары және демократияны жақтайды. Радикалдарды да, тым консервативті дәстүршілдерді де сынға алады. Модернистердің қатарына еліктеушілерді, одан қандай да бір трендті көретін жастарды да жатқызуға болады.

Бесінші, «этникалық мұсылмандар». Өздерін мәдениеті немесе шығу тегі бойынша мұсылман деп таниды. Ислам мерекелерін тойлағанымен діннің барлық ережелерін, тәжірибелерін қатаң сақтамайды. Діни топтар тарапынан исламға деген «үстірт» көзқарасы үшін жиі сынға ұшырайды.

Діндар жастар үшін діни құндылықтардың абсолюттілігі оның принциптерін «тәңірлік» заңдармен байланыстырғандықтан, олар үшін кәдімгі қоғам ережелері кейінгі орынға ысырылады. Сол себепті, діни құндылықты қабылдаған индивид әуелі оның «ішінде» әлеуметтену процесін өткеріп алады да, кейін қоғам ережелері мен нормаларын соған сәйкес ыңғайлауға көшеді. Бұл жерде «тәңірлік» заңдардың «дүниелік» заңдардан басымдығы көзделіп тұр. Жалпы діннің әлеуметтік психологиясын, оның жұмыс істеу механизмін түсіну діндар жастардың әлеуметтену жолдарын қарастыруға, түйісу нүктелерін анықтауға жәрдемдеседі.

Зерттеудің гипотезасы діни ережелерді толық ұстанушы жастардың әлеуметтену процесінде діни құндылықтар мен зайырлы нормалар арасындағы тепе-теңдік орнатылса және мемлекет пен қоғам тарапынан қолдау көрсетілсе, онда олардың әлеуметтік интеграциясы тиімді жүріп, радикалдану мен маргиналдану деңгейі төмендейді деген болжамға негізделген болатын.

Зерттеу нәтижелері бұл гипотезаның ішінара расталғанын көрсетті. Мысалы, жеке секторда (бизнес, отбасы, қоғамдастық) діндар жастарға қолайлы орта қалыптасып, олар

сәтті әлеуметтену жолына түсе бастаған. Азық-түлік, киім, қаржы, қызмет көрсету салаларында діни ережелерді ұстанушы жастардың сұранысы мен қажеттіліктерін ескеретін инфрақұрылым қалыптасқан. Бұл олардың қоғамға бейімделуін жеңілдетіп отыр.

Мәселе тудыратын тұсы, мемлекеттік секторда жастардың діни атрибутикасына, рәсімдеріне, өмірлік ұстанымдарына қатысты әлі де шектеулер мен дискриминациялық тосқауылдар бар екені анықталған. Бұл факторлар олардың толыққанды әлеуметтенуіне кедергі келтіруде және маргиналдану қаупін арттыруда.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақстан жастарының басым бөлігі ұстанатын ислам дінінің өзге діндер мен мәдениеттер арасында өмір сүру қабілетіне келетін болсақ, оның VIII-X ғасырларда полимәдениетті ортада қалыптасып таралған дін екендігін ұмытпауымыз керек. Құранда Әнкабут сүресінің 46 аятында: «Іштеріндегі зұлымдық қылғандарынан басқа Кітап иелерімен көркем түрде сөз таластырыңдар. (Сыпайы, дәлелді түрде қанағаттандырыңдар.) Оларға: «Бізге түсірілгенге де сендерге түсірілгенге де иман келтірдік. Және біздің Тәңіріміз де сендердің Тәңірлерің де біреу-ақ. Біз Оған бой ұсынғандармыз» делінеді [19, 402 б.]. Бұдан көретініміз, ислам өзге конфессиялармен бір ортада дами алатын монотеистік дін деп айта аламыз.

Ислам үшін полимәдениеттілік ұзақ тарихи-мәдени процес болып табылады. Толеранттылық мұсылмандық Индия, мұсылмандық Испания және Аббасидтер династиясы халифтерінің саясатындағы басты принциптердің бірі болған. Постмодерн дәуіріндегі исламның өміршендігі зайырлылық пен діндарлықты байланыстыра білген таухид факторымен тығыз байланыста дамыды. Мұсылман қоғамында полимәдениеттілік өмір сүру моделін қалыптастырды. Мультикультурализмдегі мұсылмандық фактор мәдени дәстүрлердегі көптүрліліктегі бірлік доктринасын ілгерілету үшін үлкен мәнге ие. Тек мұсылманшылықты қоғамдағы мультикультурализм процесінің теңқұқықты субъектісі деп тапқан кезде ғана оның шынайы ілгерілеушілігін көруге болады [20, 225 б.].

Сол себептіде, ислам тұтас ұлтқа тән қасиет ретінде қарастырылса оның біріктіруші, ұйыстырушы, ұйымдастырушы функциясы іске қосылады, егер оны ұлттық дүниетанымнан, құндылықтардан бөле-жара қарастыру діннің идеологиялық біріктіруші, ұйыстырушы қасиетінен айырып, оны нақты бір жамағаттық, қандай да бір топқа тиесілі құндылықтар жүйесі ретінде көрсетеді. Яғни, оны тұтынушылардың маргиналдануына әкелуі мүмкін. Мұндай тенденция мемлекет пен қоғам үшін де тиімсіз және оның тұтастығына қауіп төндіруі мүмкін.

Бұл тұрғыда, зайырлы қоғамдарда мемлекет пен діннің арақатынасын ажыратуда жаңаша көзқарас ұсынған шетелдік ғалымдардың еңбектері мен тәжірибелері назарға алынды. Үнді философы Раджив Бхаргава ұсынған «қағидалық қашықтық» (principled distance) тұжырымдамасында мемлекеттік билік пен діни құрылым арасындағы қатынасты теңдік қағидатына негізделген. Оның пікірінше, «адамдарды тең қарау қағидасы кей кездері оларға әркелкі қатынас жасауды да талап етуі мүмкін. Бұл жағдай «қағидалық қашықтық» ұғымының негізгі құрамдас бөлігінің бірі болып табылады». Сонымен қатар, бұл модель азшылық топтарға қатысты мәдени-практикалық ерекшеліктерді ескеруге мүмкіндік береді. Автор былай дейді: «Қағидалық қашықтық ұғымы бір мәдениетте тыйым салынған немесе заңмен реттелетін тәжірибенің өзге, яғни азшылық мәдениетте рұқсат етілуі мүмкін екендігін қарастырады» [21]. Мұндай көзқарас мемлекетті дінге бейтарап емес, бірақ әділетті реттеуші рөлін көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл зайырлылық пен діни плюрализмнің үйлесімді формасын айқындап береді.

XX-XXI ғасырлардағы діннің қоғамдық кеңістікке қайта оралуы мен оның саясатпен өзара әрекеттестігі Жозе Касанованың еңбектерінде кеңінен талданды. Ол секуляризмді саяси басқарудың қағидаты ретінде сипаттайды: «Секуляризмді мемлекеттік басқару қағидаты ретінде қарастырғанда, ол дін мен саяси билік арасындағы шекараны айқындаушы

ретінде қарастырылады. Мұндай басқару ұстанымы дін туралы нақты теорияны болжауды талап етпейді. Ал егер секуляризм діннің мәні мен рөліне қатысты теорияны қамтыса, ол идеологияға айналады» [22]. Бұл көзқарас секуляризмді бейтарап басқару тәсілі ретінде сипаттап, оның идеологиялық сипат алуынан сақтануды ұсынады. Яғни, мемлекет дінге қатысты белгілі бір дүниетанымды тықпаламай, оның қоғамдық орнын құқықтық шеңберде реттеумен шектелуі тиіс.

Касанова діннің тек жеке өмірмен шектелмей, қоғамдық кеңістікке қайта енуін «діннің жекешеленуден арылуы» (deprivatization of religion) деп сипаттайды. Оның пікірінше, «1980-жылдары діни мекемелер үстем саяси және әлеуметтік күштерге қарсы шығып, діннің қазіргі қоғамдағы «жекешелендірілген» мәртебесін өзгертуге ұмтылды. Бұл үдеріс діннің қоғам өміріндегі ашық, жария формаларына қайта оралуын туындатты» [23]. Аталған тұжырым қазіргі жаһандану дәуірінде діннің мәдени және саяси рөлін қайта қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Қазақстан жағдайында зайырлылық пен плюрализм қағидалары қарама-қайшы келетін немесе толық жүзеге асырылмайтын жағдайлар орын алып жатады. Жоғарыда баяндағанымыздай, ол діни бағдардағы жастардың әлеуметтенуіне кері әсерін тигізіп жатқан бірден бір фактор ретінде атап өттік. Біздің ойымызша, қазіргі таңда дінді тәжірибеде жүзеге асырушы жастар келесі жағдайларда мемлекеттік және қоғамдық шектеулерді сезінеді:

Біріншіден, діни рәсімдерді орындауға қатысты шектеулер. Мәселен, әскерге алынатын діни жастар үшін тиісті жағдайдың жасалынбауы және т.б. олардың мемлекетті қорғау ісіне өз бетінше тартылмауына, оған енжар қарауына әкеледі. Әскер қоғамдық міндет, ер азаматтардың отан алдындағы парызы секілді моральдық-психологиялық өлшемдер уақыт өткен сайын жастардың бұл қабаты үшін маңызын жойып, әскерлік іспен өзін-өзі сәйкестендіру өзектілігін жоюға дейін апаруы мүмкін. Мұндай тенденция келешекте ұлттық қауіпсіздікке өзінің әсерін тигізбей қоймайды деп санаймыз.

Екіншіден, діни атрибутикаларға байланысты мемлекеттік жұмыс орындарына орналасудағы қиындықтар туралы айтуға болады. Мәселен, діни атрибутикаларына қарай қыз балалардың мемлекеттік мекемелерге жұмысқа орналаса алмау мәселесі орын алатындығы белгілі. Сол секілді, жұмыс орнында діни рәсімдерді орындауға тыйым салу да заңмен бекітілген. Мемлекеттік мекеменің дресс-кодын сақтау талабы діни атрибутикаға қарама-қайшы келетіндігін айтуға болады.

Үшіншіден, әлеуметтік-көпшілік орталар әуежай, вокзал, автовокзал секілді орындардағы діни рәсімдерді жасау орындарының тапшылығы жиі байқалады. Сондай-ақ, аталған орындардағы қауіпсіздік қызметтерінің діни атрибутикаға ерекше ден қоюы дінді ұстанушылардың әлеуметтік көңіл-күйіне теріс әсер етпей қоймайтыны анық.

Төртіншіден, мектеп әкімшілігі тарапынан мектеп жасындағы оқушылар арасында діни рәсімдерді орындаушылардың есебін жүргізу және т.б. сынды әрекеттер орын алатын жағдайлар болған. Мысалы, олардың намаз оқулары, ораза ұстаулары және т.б. секілді. Оқушыны өзге сыныптастарынан «ерекшелейтін» мұндай іс-шаралар оны әлеуметтік оқшаулауға және қатарластарымен қарым-қатынаста теріс әсер қалыптастыратындығын айтуымыз керек.

Қоғамда діни вакуум – бұл адамдардың діни сенімі мен қоғамдық өмір арасындағы алшақтықтың күшеюі. Мұндай жағдайда мемлекет тарапынан діни еркіндікке қойылған шектеулер немесе діни институттардың әлсіздігі салдарынан жастар дін мен қоғамдық өмір арасында таңдау жасауға мәжбүр болады. Бұл, әсіресе, жұмысқа орналасу, білім алу, отбасын құру сияқты өмірлік маңызды салаларда көрініс табады.

Мысалы, намаз оқитын екі адамның бір-бірімен үйленуі – діни вакуум аясындағы әлеуметтенудің бір түрі. Бұл жағдайда жастар дінді ұстанбайтын қатарластарымен әлеуметтік қарым-қатынас орнатудан қашқақтайды, өйткені құндылықтық айырмашылықтар тым үлкен. Нәтижесінде қоғамда екі түрлі орта – діни және зайырлы жастар арасына шекара қалыптасады.

Осындай шектеулі араласу салдарынан діни ұстанымы бар жастардың әлеуметтену үдерісі тежеледі: олар қоғамға толық кіріге алмай, тұйық ортада қалып қояды. Бұл өз кезегінде жұмысқа орналасу мүмкіндігінің төмендеуіне, әлеуметтік оқшаулануға және қоғамдық келісімнің әлсіреуіне әкелуі мүмкін.

Әрі қарай, Қазақстандағы діндар жастардың әлеуметтену процестеріндегі негізгі екі жолды атап өтуге болады. Біріншісі, мемлекеттік сектор (мемлекеттік жұмыс орындары, мектеп, аурухана, халыққа қызмет көрсету орталықтары, әкімдіктер, құзырлы органдар, түзеу мекемелері және т.б.). Екіншісі, жеке сектор (отбасы институты, бизнес орта, қауымдастық және т.б.).

Мемлекеттік сектор арқылы әлеуметтендіру баяу жүріп жатқандығын мойындау керек. Жоғарыда оның бірнеше себептерін атап өткен болатынбыз. Мемлекеттік органдар қолға алып отырған қадамдардың негізгісі дерадикализация саясатын әлеуметтендіру іс-шараларына жатқызуға болады. Атап айтқанда, радикалдармен теологтардың әңгіме құруы, жабық түзету орындарында дәрістер оқу, психологтың көмегі және т.б. Алайда оның қызмет алаңы тар және ол радикалды бағыттағы тұлғаларды ғана қамтиды. Жоғарыда сыныптау жүргізген дінді тұтынушы жастардың қалған бөлігін әлеуметтендіру назардан тыс қалып отыр деп нақты айта аламыз.

Жеке сектордағы жастардың әлеуметтену үрдістері «сұраныс пен ұсыныс» принципіне сәйкес дамуда. Мәселен, азық-түлік тауарларын өндірушілер сұранысқа сәйкес «адал» белгісі бар азық-түліктермен дүкен сөрелерін толтыруы, дін қағидаларына сәйкес тамақтану орындарының ашылуы, сауда және ойын-сауық орталықтарында діни рәсімдерді жасауға арналған арнайы бөлмелердің ашылуы, дін принциптеріне сәйкес банк-қаржы жүйелерінің пайда болуы, діни атрибутикаларға қарамастан жұмысқа қабылдау және т.б. дінді тұтынушы жастардың қоғамға сәтті интеграциялануына жол ашып отыр. Қазақстанда жеке сектор линиясы арқылы социализация тиімді жолға қойылған және дінді тәжірибеде жүзеге асырушы жастар үшін «бос» кеңістіктің пайда болғандығын жағымды үрдіс деп бағалауға болады [24, 152 б.].

Зерттеу барысында Қазақстандағы дінді тұтынушы жастардың әлеуметтену процесіне әсер ететін екі негізгі сектор – мемлекеттік және жеке секторлар салыстырмалы түрде талданды. Бұл салыстыру діндар жастардың қоғамға интеграциялану деңгейі мен әлеуметтену арналарының тиімділігін көрсетуге бағытталды (1 кесте).

1 кесте - Діндар жастардың мемлекеттік және жеке секторларда қоғамға интеграциялану нәтижелері

Критерий	Мемлекеттік сектор	Жеке сектор
Қатынастың сипаты	Реттеуші, шектеуші, қауіпсіздікке бағытталған	Икемді, нарық пен сұранысқа негізделген
Әлеуметтену құралдары	Дерадикализация бағдарламалары, құқықтық шектеулер	Дінге бейімделген қызметтер мен өнімдер, әлеуметтік қолдау
Кедергілер	Діни атрибутикаға шектеу (мысалы, киім, рәсімдер), жұмысқа орналасуда дискриминация, мектептегі қысым	Аз немесе мүлде жоқ; дінге бейімделген кеңістік ұсынылады
Жастардың тәжірибесіне ықпалы	Интеграцияны тежейді, маргинализация қаупін арттырады	Интеграцияны жеңілдетеді, дінді тәжірибе ретінде сақтауға мүмкіндік береді
Ұстанымға ықпалы	Қоғамнан оқшаулау тәуекелі	Ортақ кеңістік пен өзара түсіністік қалыптастырады

Бұл салыстырмалы талдау нәтижесінде дінді белсенді тұтынушы жастар үшін жеке сектор әлеуметтенудің неғұрлым тиімді арнасы екені анықталды. Мемлекеттік сектор негізінен қауіпсіздік парадигмасына сүйеніп, әлеуметтендіруден гөрі бақылау функцияларын басым қолданатыны байқалды. Мұндай тәсіл жастардың қоғамдық өмірге толыққанды араласуына кері әсер етіп, маргиналдану мен әлеуметтік оқшаулану қатерін арттырады.

Сонымен қатар, зерттеу діни ұстанымы әртүрлі жастар тобының әлеуметтенуінде де айтарлықтай айырмашылық бар екенін көрсетті. Мысалы, дәстүршілдер мен этникалық мұсылмандар қоғаммен оңай ықпалдасса, радикал көзқарастағылар қоғаммен ымыраға келуден жиі бас тартады. Бұл да әлеуметтену арналарының тиімділігін саралауда маңызды фактор ретінде ескерілді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Діни құндылықтарды ұстанушы жастардың көбінесе біржақты көзқарасқа тап болуы, олардың әлеуметтенуін қиындататындығын көріп отырмыз. Кейбір жағдайларда қоғамның қолдауы мен түсіністігінің болмауы, әсіресе мағына мен мән іздейтін жастар арасында радикалдануға әкеп соғуы мүмкін. Жастардың діни және зайырлы ортаның қысымын сезінуі олардың жеке басын анықтаудағы қиындықтарды тудыруда. Қоғамда маргиналдану, тұйықталуға әкелетін мұндай жағдаяттар дін ұстанушылардың өзара мықты байланыстар құруына әкеледі. Сырт көзге дінді тұтынушы жастардың арасындағы ұйымдасу қабілеттерінің жоғары болуын сыртқы қысым мен шектеуге қарсы жауап ретінде де қабылдауға болады.

Қазіргі қоғамдағы діндар жастардың әлеуметтенуі діни құндылықтарды сақтау мен зайырлы нормаларға бейімделу арасындағы тепе-теңдікті қажет етеді. Отбасы, қауым және қоғамның қолдауы, сондай-ақ білім беру және әлеуметтік мүмкіндіктер болған жағдайда сәтті интеграцияға қол жеткізуге болады. Діни нанымдарын заманауи шындықпен үйлестірудің жолдарын тапқан жастар түрлі мәдениеттер арасындағы көпірге айналып, қоғамдағы өзара түсіністікті нығайтуға үлес қоса алады.

Жоғарыда баяндалғандарды негізге ала отырып, келесі ұсыныстарды қалыптастыруға болады.

Біріншіден, мемлекеттік органдар ислам дінінің жастар арасында таралу факторын тек қауіпсіздік парадигмасы тұрғысынан ғана қарастырмай, оны қалыпты құбылыс ретінде қабылдап, жұмыс тәртібінде іс-шаралар қабылдап үйренуі керек. Қауіпсіздік парадигмасы тұрғысынан ғана қарастыру, сәйкесінше дінмен жаппай күрес қағидасына сүйеніп, қоғамдағы үйлесімділік, толеранттылық, көпмәдениеттілік тұғырнамасын шайқалтуы мүмкін.

Екіншіден, дін факторының үнемі қатысуын ескере отырып, ұзақ мерзімді перспективада қоғамда қалыпты мәдени-рухани ахуалдың орнауы үшін діндар жастарды әлеуметтендіру тетіктерінің кең спектрін қалыптастыру.

Үшіншіден, әлеуметтендіру әдісін дерадикализациялау іс-әрекеттерінің маңызды құрамы ретінде қарастыру өзекті деп санаймыз. Қандай типке жататындығына қарамастан, діни сенім эмоция мен ұстанымның күрделі синтезі болғандықтан оны ағартушылық тәсілдері арқылы оңды әлеуметтендіру ықтималдылығы төмен. Сондықтан, мемлекеттік органдармен байланыс, қоғамдастықпен сәтті интеграция діндар жастардың әлеуметтенуіне, дерадикализациясына оң ықпал етеді деп санаймыз.

Төртіншіден, діндар жастарды әлеуметтендіруде жеке сектордың рөліне мемлекеттік маңыз берген орынды. Бұл саладағы оң өзгерістер мемлекеттік сектор қандай да бір этикалық себептермен кірісе алмайтын мәселелерде әлеуметтендірудің тиімді объектісіне айналатындығын көрсетті. Сондықтан мемлекет пен жеке сектордың арасындағы ортақ іс-қимыл шараларын бекіту, іскерлік қатынастарды дамыту, жолға қою маңызды.

Сайып келгенде, Қазақстан Республикасы Конституциясының 19-бабы 1 тармағындағы «Әркім өзінің қай ұлтқа, қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны

көрсету-көрсетпеуге хақылы» деп анық айтылуы азаматтардың қоғамға интеграциялануына, тиісінше әлеуметтенуіне, қоғамдық ұйысуына қолайлы жағдай жасап тұрғандығын атап өту керек. Жоғарыдағы ұсыныстарда, мағынасы және мазмұны жағынан Конституциялық деуге толық негіз бар.

Қаржыландыру:

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (АР25796197 «Діни сенім бостандығы мен зайырлылық принциптерін жүзеге асыру жолдары: қазақстандық және әлемдік тәжірибе»).

Әдебиеттер:

1. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. Под ред. М.С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
2. Berger, P. L., & Luckmann, T. *Modernity, Pluralism and the Crisis of Meaning*. Gütersloh: Bertelsmann Foundation, 1995. – P.120.
3. Чупров В.И., Зубок Ю.А., Уильямс К. *Молодежь в обществе риска. Второе издание*. – М.: Наука, 2003. – 71 с.
4. Castells M. *The Rise of the Network Society*. – Oxford: Blackwell Publishers, 1996. – 556 p.
5. *Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года*. Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 65 с.
6. *Қазақстан Республикасындағы ұлттық құрамы, діни наным және тілдерді меңгеруі*. – Астана, 2023. – 541 б.
7. Кельбетов Д., М.Тукулова и др. *Исламское финансирование: Анализ рынка Казахстана*. Астана. – 2024. – С. 46.
8. Togaibayeva, A., Ramazanova, D., Imzharova, Z., Alimpiyeva, T., Issibayeva, Y., & Imanchiyev, Z. *Correlation between religious and legal norms at the stage of postsecularization* // *European Journal of Science and Theology*. – 2021. - Vol.17, No.3. – P. 161-170.
9. Toilybekova E., Zhusupbekova M., Zhumagulova S., Abubakirova G. *Legal regulation of confessional relations in Kazakhstan* // *Pharos Journal of Theology*. – 2024. – Vol. 105, No. 3. – Pp. 1-11. – [Electronic resource]. – Available at: <https://doi.org/10.46222/pharosjot.105.37> (accessed on: 02.02. 2025).
10. Қарин Е. *Қазақстандағы терроризм қауіп-қатері*. [Электрондық ресурс]. – URL: <https://abai.kz/post/9087> [қаралған күні: 27.02.2025].
11. Corley F., Kinahan J. *Kazakhstan: Religious freedom survey, June 2022* [Electronic resource]. – URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2753 (accessed on: 02.02.2025).
12. Durkheim É. *Education and Sociology*. – Glencoe: The Free Press, 1956. – 164 p.
13. Mead GH. *Mind, self, and society: from the standpoint of a social behaviorist*. Edited by: Morris CW. New edition. Chicago: University of Chicago Press; 2015. – 536 p.
14. Freud S. *The ego and the id*. Translated by: Strachey J. New edition. New York: W.W. Norton & Company; 2019. – 88 p.
15. Piaget J. *The moral judgment of the child*. Translated by: Gabain M. New edition. New York: Free Press; 2013. – 418 p.
16. Erikson E.H. *Childhood and society*. 2nd ed. - New York: W.W. Norton & Company; 1993. – 448 p.
17. Bourdieu P. *Outline of a Theory of Practice*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 248 p.
18. Джеймс У. *Многообразие религиозного опыта*. – Москва: АСТ, 2022. – 576 с.
19. Құран Кәрім, қазақша мағына және түсінігі. Аударған Халифа Алтай. – Медине, 1991. – 604 б.

20. Khafiz G., Kusbekov D., Kozhamzharova M., Akhmetova G., Aubakirova S. Multicultural Development of Religious Worldview in Contemporary Kazakhstani Society // *Filosofija. Sociologija*. – 2025. – Vol. 36, No. 2. – Pp. 213-227.

21. Bhargava R. Should Europe learn from Indian secularism? [Electronic resource]. – URL: https://www.india-seminar.com/2011/621/621_rajeev_bhargava.htm (accessed on: 07.07.2025).

22. Casanova J. The secular and secularisms // *Social Research: An International Quarterly*. 2009. Vol. 76, No. 4. P. 1049-1066.

23. Casanova J. *Public Religions in the Modern World*. - Chicago: University of Chicago Press, 1994. - 330 p.

24. Burova, E., Sagikyzy, A., Jamanbalayeva, S., Kassabekova, Y., Shagyrbay, A. The Role of Religion in Shaping Sociocultural Self-Identification of Society in Kazakhstan // *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. - 2023. - 12(5), p. 144-156.

References:

1. Parsons T. *Sistema sovremennyh obshchestv* / Per. s angl. L.A. Sedova i A.D. Kovaleva. Pod red. M.S. Kovalevoj. – M.: Aspekt Press, 1998. – 270 s.

2. Berger, P.L., Luckmann, T. *Modernity, Pluralism and the Crisis of Meaning*. – Gütersloh: Bertelsmann Foundation, 1995. – P.120.

3. CHuprov V.I., Zubok YU.A., Uilyams K. *Molodezh v obshchestve riska. Vtoroe izdanie*- M.: Nauka, 2003. – 71 s.

4. Castells M. *The Rise of the Network Society*. – Oxford: Blackwell Publishers, 1996. – 556 p.

5. *Itogi Nacionalnoj perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda*. Pod red. Smailova A.A. – Astana, 2011. – 65 s.

6. *Qazaqstan Respublikasyndagy ulttyq quramy, dini nanymy zhane tilderdi mengerui*. – Astana, 2023. – 541 b.

7. Kelbetov D., M.Tukulova i dr. *Islamskoe finansirovanie: Analiz rynka Kazakhstana*. Astana. – 2024. – S. 46.

8. Togaibayeva, A., Ramazanova, D., Imzharova, Z., Alimpiyeva, T., Issibayeva, Y., & Imanchiyev, Z. Correlation between religious and legal norms at the stage of postsecularization // *European Journal of Science and Theology*. – 2021. - Vol.17, No.3. – P. 161-170.

9. Toilybekova E., Zhusupbekova M., Zhumagulova S., Abubakirova G. Legal regulation of confessional relations in Kazakhstan // *Pharos Journal of Theology*. – 2024. – Vol. 105, No. 3. – Pp. 1-11. – [Electronic resource]. – Available at: <https://doi.org/10.46222/pharosjot.105.37> (accessed on: 02.02. 2025).

10. Qarin E. *Qazaqstandaqy terrorizm qauip-qateri*. [electronic resource]. – URL: <https://abai.kz/post/9087> [karalzan kyni: 27.02.2025]

11. Corley F., Kinahan J. *Kazakhstan: Religious freedom survey, June 2022* [Electronic resource]. – URL: https://www.forum18.org/archive.php?article_id=2753 (accessed on: 02.02.2025).

12. Durkheim É. *Education and Sociology*. – Glencoe: The Free Press, 1956. – 164 p.

13. Mead GH. *Mind, self, and society: from the standpoint of a social behaviorist*. Edited by: Morris CW. New edition. Chicago: University of Chicago Press; 2015. – 536 p.

14. Freud S. *The ego and the id*. Translated by: Strachey J. New edition. New York: W.W. Norton & Company; 2019. – 88 p.

15. Piaget J. *The moral judgment of the child*. Translated by: Gabain M. New edition. New York: Free Press; 2013. – 418 p.

16. Erikson E.H. *Childhood and society*. 2nd ed. - New York: W.W. Norton & Company; 1993. – 448 p.

17. Bourdieu P. *Outline of a Theory of Practice*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 248 p.

18. Dzhejms U. *Mnogoobrazie religioznogo opyta*. – Moskva: AST, 2022. – 576 s.

19. *Quran Karim, qazaqsha magyna zhane tusinigi. Audargan Halifa Altaj. – Medine, 1991. - 604 b.*
20. *Khafiz G., Kusbekov D., Kozhamzharova M., Akhmetova G., Aubakirova S. Multicultural Development of Religious Worldview in Contemporary Kazakhstani Society // Filosofija. Sociologija. – 2025. – Vol. 36, No. 2. – Pp. 213-227.*
21. *Bhargava R. Should Europe learn from Indian secularism? [Electronic resource]. – URL: https://www.india-seminar.com/2011/621/621_rajeev_bhargava.htm (accessed on: 07.07.2025).*
22. *Casanova J. The secular and secularisms // Social Research: An International Quarterly. 2009. Vol. 76, No. 4. P. 1049-1066.*
23. *Casanova J. Public Religions in the Modern World. - Chicago: University of Chicago Press, 1994. - 330 p.*
24. *Burova, E., Sagikyzy, A., Jamanbalayeva, S., Kassabekova, Y., Shagyrbay, A. The Role of Religion in Shaping Sociocultural Self-Identification of Society in Kazakhstan // Academic Journal of Interdisciplinary Studies. - 2023. - 12(5), p. 144-156.*

МРНТИ: 14.01.11

DOI: 10.51889/2959-6270.2025.91.3.005

Рахимова Г.Н.^{1*}, Хведелидзе Т. Б.¹, Сайлибаева Ж. Ю.¹
¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Республика Казахстан
*e-mail: gakku_almatycity@mail.ru

БУЛЛИНГ И АНТИБУЛЛИНГ: СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

Проблемы буллинга как социального явления стали актуализироваться в разных странах, включая Казахстан, в начале XXI века. Его проявления среди несовершеннолетних вызывают особую тревогу в связи с тем, что они принимают такие формы и объемы, которые содержат в себе скрытую угрозу физическому и психическому здоровью и жизни подрастающего поколения. В современных условиях возникает острая необходимость исследования его генезиса в целях более глубокого понимания его истоков и выработки на этой основе надлежащих мер для последующего педагогического и правового реагирования как со стороны уполномоченных органов, педагогов и воспитателей, так и широкой юридической и педагогической общественности.

Любое социально значимое явление в своем генезисе содержит комплекс социальных факторов, которые формируются на финансово-экономической, культурно-исторической, политико-правовой основах. Исследование и оценка генезиса буллинга позволит определить наиболее значимые прогнозы дальнейшей динамики процессов, имеющих отношение к данному явлению.

Актуальность тематики исследования определяется социальным запросом и значением негативных последствий буллинга для формирования личности. Задача науки – на основе рассмотрения отдельных вопросов, имеющих отношение к буллингу, определить социальное значение мер по профилактике и снижению уровня буллинга в школьной среде.

Ключевые слова: природа буллинга, антибуллинг, социальные факторы формирования буллинга, травля, несовершеннолетний, школьная среда, ближайшее окружение, права ребенка.